

Олександр Погуляєв

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті проаналізовано становище національних меншин Правобережної України напередодні Української революції, зокрема їхній соціально-економічний стан, громадсько-політичний рух та культурно-освітній розвиток.

Ключові слова: національні меншини, Правобережна Україна, Українська революція, Перша світова війна.

Початок ХХ ст. став для української історії періодом вагомих суспільно-політичних, культурно-освітніх та економічних змін спричинених російським самодержавством, Першою світовою війною та масовою міграцією на територію Правобережної України великої кількості іноземного населення.

Саме напередодні Української революції 1917-1921 рр. відбулися кількісні та якісні зміни серед національних меншин Правобережної України – росіян, євреїв, поляків, німців, чехів, білорусів, греків та інших. У період військових подій 1916 р. на Правобережжі (Волинській, Київській та Подільській губерніях) різко знизилась кількість оброблюваних сільськогосподарських земель, через ряд суб'єктивних та об'єктивних причин занепали провідні галузі сільського господарства. Більшість підприємств краю призупинили чи скоротили виробництво.

Національні меншини Правобережжя широко представлені у працях вітчизняних та зарубіжних авторів. Зокрема, Х. Яблонський, Л. Баженов, О. Буравський та О. Калакура заклали ґрунтовний фундамент для вивчення польської нацменшини. Неоднозначний погляд на життя євреїв на Правобережжі можна знайти у працях С. Гольдемана, О. Наймана, І. Самарцева. Чималий пласт наукових досліджень етнічних меншин правобережних губерній та України в цілому належить О. Суліменку, Ю. Луцькому, І. Гофману та іншим. Надзвичайно цінними є фонди центральних та обласних архівів у Вінниці, Житомирі, Києві. Чи не найкраще сутність досліджуваної епохи передає тогочасна періодика. Проте, вивчення національних меншин Правобережжя саме напередодні Української революції залишається на початковому рівні дослідження. Немає окремої ґрунтовної праці, яка б повністю представляла досліджувану проблему.

Метою статті є характеристика соціально-економічного життя, громадсько-політичного руху та культурно-освітнього розвитку росіян, євреїв, поляків, німців, чехів та інших етнічних меншин у Київській, Волинській та Подільській губерніях напередодні Української революції 1917-1921 років. Поставлена мета вимагає розв'язання концептуальних завдань: з'ясувати територіальну приналежність нацменшин у Правобережній Україні та дати їм кількісну характеристику; визначити види їхньої господарської діяльності; проаналізувати вплив Першої світової війни та політики самодержавства на духовне та громадське життя національних меншин правобережних губерній.

Соціально-економічні трансформації залишили слід на повсякденному житті російської національної меншини. На початку ХХ ст. частка росіян серед населення України становила близько 12%. Це були переважно робітники-гірники, металурги та адміністративні службовці.

Усе слов'янське населення, яке жило на Правобережжі, складало 78,2%. На долю українців припадав 56,1%, росіян – 21,4% та білорусів – 0,7%. Таким чином, на кожного п'ятого українця припадало по одному росіянину.

Російські селяни-емігранти прагнули отримати свою ділянку землі й зайняти відповідне місце у виготовленні сільськогосподарської продукції. Уряд бачив у цьому не тільки економічну вигоду, а й геополітичну. Ці губернії мали стати за будь-яку ціну виключно російськими. Російські чиновники розглядали Правобережжя у плані отримання прибутків, як один із найбільш прибуткових у імперії [17, с. 23-26]. Перша світова війна викликала значний вплив російсько-

го населення з України. У 1917 р. в сучасних її кордонах налічувалося 3 млн. 620 тис. росіян (9,9% всього населення).

Традиційними міськими жителями Правобережжя на початку ХХ ст. були євреї. Введення царським урядом дискримінаційної «смуги осілости» в 1791 р., призвело до того, що більшість євреїв оселилася в невеликих містах і містечках Правобережжя. До того ж євреям заборонялося мати землю у власності, у селах могли проживати ремісники, торговці, а не землевласники. Саме тому 33% міського населення в Україні становили євреї, а в містечках Правобережної України їх частина доходила до 70-80%. Найбільше євреїв заселяло Волинську губернію – близько 100 тис.

Станом на 1916 рік із зайнятості єврейське населення Правобережних губерній розподілялось так: у торгівлі працювало 33%; у промисловості – 36%; служили в адміністрації – 0,26%; в армії – 1,24%; в освіті та медицині – 5%; у транспорті – 8%; в інших професіях – 16% [2, арк. 94]. Були серед євреїв і орендарі. Лише в Київській, Подільській і Волинській губерніях 914 євреїв орендували близько 517 тис. десятин землі [27, с. 27].

Жили євреї компактними громадами, які були особливим, відокремленим світом із містечковою ментальністю, хоча вже в 1917-1918 рр., ця відокремленість у суспільних відносинах, у побуті ставала дедалі слабкішою, а згодом викликала й протест, особливо серед молоді [18, с. 83-84].

З початку 1917 р. на Правобережжі були засновані єврейські богадільні в містах і містечках – Звенигородці, Калигірці, Лисянці, Шполі, Умані, Черкасах, Смілі, у які приймали євреїв похилого віку та малолітніх сиріт на повне забезпечення. Благодійні єврейські лікарні в Умані, Черкасах, Городищі, Смілі крім євреїв приймали на лікування і місцеве малозабезпечене населення різного віросповідання, які користувались безкоштовним лікуванням [25, с. 88-91].

На розміщення і соціально-економічний стан поляків на початку ХХ ст. значно вплинули заходи російського уряду у зв'язку з польськими повстаннями (1830-1831 рр. і 1863 р.). Відтоді найбільша кількість поляків проживала у Правобережних губерніях, які безпосередньо межували з власне польськими губерніями. Значно менше поляків проживало на Лівобережжі.

У 1916-1917 рр. на Правобережжі мешкало близько 400 тис. поляків, у тому числі у Волинській губернії понад 185 тис. осіб, у Подільській – близько 70 тис. осіб., у Київській – більше 68 тис. осіб. За даними Статистичного щорічника Російської імперії у 1916 р. відсоток поляків серед населення правобережних губерній був таким: у Волинській – 6,2%, Подільській – 2,3%, Київській – 1,9% [1].

Російський уряд вживав заходів до послаблення можливостей польських урядовців і польських поміщиків чинити вплив на міське населення, і це супроводжувалося, зокрема, витісненням поляків із адміністрації і взагалі з міст. Відповідно зростала й кількість поляків, які безпосередньо займалися землеробством і працювали в переробних галузях.

На початку ХХ ст. 48,6% поляків Правобережжя займалися рільництвом, понад 24% працювали у промисловості, 2,2% – у торгівлі, майже 16% становили лікарі, вчителі, адвокати, та 11% – чиновники, духовенство, домашня прислуга [10, с. 255-256]. Полякам належало 37 цукрозаводів на Правобережжі, їх фахівці багато зробили для розвитку цукрової промисловості в Україні загалом. Напередодні 1917 р. польський капітал разом із нерухомістю та готівкою в Україні становив близько 2 млрд. руб. [20, с. 83].

Важливу роль у соціально-економічному житті Правобережжя відіграла німецька меншина. Зокрема, німці, які переселялися в Україну, переважно були збіднілими в себе на Батьківщині селянами та міщанами й оселялися головним чином колоніями на Півдні України у Таврійській і Херсонській губерніях, а на Правобережжі здебільшого на Волині. Внутрішня організація німецьких колоністів в Україні відзначалася широким демократизмом (обранням управителя і священика). Найбільш заселений німцями був Новоград-Волинський повіт (більше 46 тис. осіб), значна кількість колоністів зосереджувались у Житомирському (43 тис. осіб), Рівненському (33 тис. осіб), Луцькому (31 тис. осіб) та Володимир-Волинському (25 тис. осіб) повітах. На 1914 р. німецьке населення губернії зросло до 209 700 чол., що складало 5 % всіх жителів краю.

На адміністративних посадах, у судах та поліції найбільше німців служило в Київській губернії – 0,6%, у той час цей показник складав для Волинської губернії – 0,054%. Близько 3% німецької меншини працювало вчителями, вихователями та викладачами в Київській губернії, а у Волинській – 0,7%. Така різниця пояснюється особливостями статусу міста Києва.

У 1915 р. німці були виселені зі 150 колоній Волинської губернії: з 83 колоній Житомирського повіту, 34 колоній Новоград-Волинського повіту, 23 колоній Луцького повіту, 10 колоній з

інших районів [7, арк. 249-250]. У 1915 р. у Київському військовому окрузі в німецьких колоніях почали брати заручників у пропорції 1:10002. Це був безпрецедентний випадок, коли держава брала в заручники власних громадян. Близько 100 тис. німців із Правобережжя перевезли до Середньої Азії та в Південно-Східну Росію як арештантів у супроводі конвою.

Чеська національна меншина відіграла вагомую роль в економічному розвитку Правобережжя. Першим чеським поселенням була колонія Людгарівка при с. Погорільці Дубенського повіту у Волинській губернії. Друга чеська колонія – Глинськ, заснована в Рівненському повіті. З початку століття до 1917 р. на Волинь переселилось понад 2 тис. чеських сімей. На першому етапі колонізації більшість чехів осідали в південній та центральній частині губернії – на чорноземних і глиноземних ґрунтах Дубенського, Острозького та Рівненського повітів [23, с. 275].

Загалом, до Першої світової війни, у Російській імперії в межах держави мешкало понад 50 тисяч чехів та словаків. Чехи-колоністи відіграли прогресивну роль у розвитку промисловості Волині. У Житомирі працювали заводи І. Махачека та Л. Янси, а на «крошні» І. Альбрехта. Були побудовані невеликі пивзаводи Кліха в Ольшанці і Вебера у Високо-Чеському. На Волинь чехи принесли культуру вирощування тютюну, цукрового буряка, хмелю. Хмелярство стало одним із джерел добробуту колоністів. Навіть у найбільш несприятливий рік реалізація хмелю давала неменше 100 крб. з десятини, а у кращі роки – від 1000 до 1800 крб.

Серед найвідоміших чехів Київщини був Венцеслав Швиговський, підприємець засновник газет «Чехослован» у 1911 р. і «Чехословак» у Петрограді в 1915 р. За його допомогою з'явилися машинобудівні заводи Гретера та Криванека, Фільверта й Дедіни, Унгерманна і Неєдлх, Графа і Ко, Ф. Паула, майстерні автомобільної фірми «Лаурін і Клемент» та інші підприємства.

На поч. ХХ ст. повністю асимілюються колонії греків на Київщині. Ті, які зберегли грецькі прізвища, поступово мігрували у провінції. Серед останніх слід відзначити роди Мазаракі, Демочані, Безкалао та інші [16, с. 227]. У Київській губернії працювали Мазаракі, причому їх підприємницькою базою стали Бердичівський та Летичівський повіти.

Складні суспільно-політичні події викликані Першою світовою війною та тоталітарною політикою російського самодержавства стали причиною активізації громадської діяльності національних меншин Правобережжя. До початку Української революції 1917 р. російська національна меншина вже активно створювала національні політичні партії, громадські організації, просвітницькі осередки тощо. Натомість проголошені революцією демократичні свободи надали російському руху нових кількісних показників.

Проживаючи в Україні, росіяни ніколи себе не асоціювали з національними меншинами і навіть упереджено ставились до проблем останніх. Більшість назв регіональних російських організацій були, наприклад, такі як «Волынский комитет партии социалистов-революционеров» або «Волынский отдел партии народной свободы» чи «Житомирская группа Р.С.Д.Р.П.» [4, арк. 130]. Вказуючи так би мовити на свій дочірній статус та залежність у діях від головного партійного осередку в Петрограді чи Києві. Такий статус відіграв свою роль у підготовці та швидкості реакцій партійних осередків Волині. Загалом за політичними поглядами російської меншини стояв реальний інтерес – не випустити Україну з рук, ні за яких обставин не дозволити українцям стати повноправними господарями своєї землі.

Громадсько-політичний рух єврейської меншини Правобережжя напередодні Лютневої революції тісно пов'язаний із свободою пересування євреїв у Російській імперії та з постійними національними утисками в повсякденному житті.

Однією з найвпливовіших єврейських партій в Україні був Бунд¹, чисельність якої весною 1917 р. значно зросла. Організації Бунду в Україні були досить чисельними. Зокрема на Правобережжі у Києві – 760 бундівців, у Білій Церкві – 350, у Вінниці – 250. Програма Бунду з національного питання закріплювала такі вимоги: єдина Росія, для кожної національності право на вільний розвиток, тобто рівноправність мов національних меншин, автономія територій, які відрізняються своїми економічними, національними і побутовими особливостями. Єврейська робітничка партія соціалістів-територіалістів понад усе переймалася гарантією прав національних меншин, визнання права на національно-персональну автономію, як одну із необхідних умов класової боротьби єврейського пролетаріату [21, с. 77-79].

¹ Бунд – єврейська соціалістична організація, утворена в жовтні 1897 р. у Вільно. Після Лютневої революції Бунд підтримував Тимчасовий уряд та автономію України. У березні 1921 р. Бунд самоліквідувався в радянській Росії та УСРР, проте продовжив діяльність у Польщі, а згодом у США.

Крім політичних партій у єврейському середовищі діяли громадські общини, релігійні організації та культурно-просвітницькі товариства. На Правобережжі діяв, створений у 1915 р. Єврейський комітет допомоги жертвам війни (ЄКНДО). Він допомагав також євреям-біженцям. Завдяки розгалуженим зв'язкам ЄКНДО отримували допомогу від Товариства ремісничої праці (ТРП), Єврейського колонізаційного товариства, єврейських общин із закордону. ТРП було створене в 1880 р. для заохочення євреїв до кваліфікованої ремісничої та сільськогосподарської праці. Також у 1905 р. була заснована Спілка для досягнення рівноправ'я євреїв у Росії. Керівники спілки вважали своїм основним завданням організацію цілеспрямованого впливу на громадську думку країни [24, с. 44-45].

Політика поліцейських репресій і утисків знизила активність польської громади на Правобережжі України, зумовила відсутність легальних діяльних організацій і рухів. Результатом адаптації до нових умов було поширення в суспільстві ідей позитивізму. Вони передбачали боротьбу за виживання польської нації, за піднесення польської культури, розвиток усіх галузей господарства. Ці ідеї підхопили в першу чергу, поміщики, буржуазія, інтелігенція. Так сформувався консервативний напрям польського суспільно-політичного руху [20, с. 175-185].

Також на противагу консервативному виникає радикальний напрям польського суспільного руху, представлений народницькою, соціалістичною та соціал-демократичною течіями. Прихильниками цього напрямку були поляки – вихідці із середньої і дрібної шляхти, які мали вплив на робітників. У ньому діяли легальні, напівлегальні або нелегальні осередки багатьох політичних партій та організацій різного напрямку – від народових демократів (ендеків)² до заснованої Юзефом Пілсудським Польської Організації Військової (ПОВ) та двох соціалістичних партій – «Польська Партія Соціалістична»³ та «Соціал-Демократія Королівства Польського і Литви»⁴ (остання стояла на більш радикальних позиціях).

Польські громади створили «Будинок польський» у Луцьку (1906 р.), товариство «Братська допомога» в Умані (1906 р.), десятки римо-католицьких гуртків по всьому Правобережжю та особливо на Волині. Проте ці установи і товариства проіснували недовго, оскільки в умовах наступу реакції активізувалися антипольські сили та виникали нові заборони [13, с. 165-167].

Суспільно-політичний рух німецької національної меншини суттєво відрізнявся від єврейського, польського і російського, не маючи чітко сформованого напрямку і позиції. Серед німецької меншини ще не було сформовано громадсько-політичних організацій. Враховуючи традиційно високий ступінь релігійності німців і те, що все громадське життя ініціювалося та підтримувалося саме церковними общинами, то можна стверджувати про значну роль церкви в їхньому житті. Німці, що прибували на Правобережжя України, характеризувалися неоднорідним конфесійним складом та належали до різних напрямів християнства. Серед них були лютерани, католики, мennonіти та незначна кількість штундистів, баптистів й adeptів інших протестантських сект.

Суспільно-політичне життя чеських колоністів на початку ХХ ст. було більш активним за німецьке. Громадсько-політичний рух чехів був сформований на основі лібералізації політики російського уряду щодо чеської меншини, посиленні впливу слов'янофілів, прагненні царизму створити в західному регіоні імперії силу, яка б протистояла полякам, а також українцям, національні прагнення яких усіляко придушувались.

Важливим чинником розвитку чехословацько-українських відносин було те, що Україна в роки Першої світової війни відіграла, можливо, найбільш визначну роль в історії чехословацького національно-визвольного руху. У Київській губернії з 1916 р. засідало правління «Союзу чехословацьких товариств у Росії», тут проходили з'їзди його делегатів, містилося головне відділення Чехословацької Національної Ради – вищого представницького органу нації, першооснови майбутнього чехословацького уряду, а також штаб чехословацького війська і його запасні батальйони [15, с. 33-35].

² Ендеки (скор. від початкових букв Narodowa Demokracja – національна демократія (НД)) – повсякденна назва ідейно пов'язаних польських націоналістичних організацій – Ліга польська (1887-1893), Ліга народова (1893-1928), Союз польської молоді («ЗЕТ»), 1887-1918, з перервами), Національно-демократична партія (1897-1945), окремих імігрантських угруповань (після 1945).

³ Польська партія соціалістична або Польська партія соціалістів (ППС) (польсь. Polska Partia Socjalistyczna (PPS)) – польська партія, що існувала в 1892-1948 рр. та ставила за мету утворення незалежної польської республіки. У листопаді 1906 р. партія розкололася на дві частини: ППС-лівиця прийняла інтернаціоналістичну платформу, а ППС-революційна на чолі з Юзефом Пілсудським стала дотримуватися націоналістичних ідей.

⁴ Соціал-Демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) (польсь. Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy) – соціал-демократична, марксистська польська партія, що виникла в липні 1893 року.

Одними із найвідоміших чеських громадсько-політичних діячів напередодні революції на Правобережжі були Франтішек Дедіна та Ф. Паула. Ф. Дедіна закликав молодь вступати в ряди Дружини, виступав із патріотичними промовами в київському спортзалі «Сокола». Крім того, він домогся дозволу й сам організував у Києві «Вечори слов'янського єднання», де збиралися слов'яни, що перебували в місті. Ф. Паул один із перших долучився до організації визвольного руху серед російських чехів. Його обрали членом Київського чеського комітету допомоги жертвам війни. Він став сподвижником О. Червени, В. Швіговського, В. Вондрака та інших. У серпні-вересні 1914 р. Київський Чеський комітет послав Ф. Паулу в Петроград для вироблення меморандуму цареві про чехословацький визвольний рух [8, арк. 91].

Щодо греків, болгар, білорусів Правобережжя напередодні боротьби за українську державність, то окремої законодавчої регламентації їхнього політико-правового становища не було. Їхня роль у політичному житті, виборчій діяльності, самоуправлінні була незначною, за виключенням румунів та молдаван.

На початку 1917 р. виникло Товариство молдаван, а 14 травня відбулися збори депутатів-молдаван Румунського фронту із Правобережжя, на яких утворено Раду солдатських та офіцерських депутатів-молдаван на чолі з Емануїлом Кателлі. Він же очолював молдовський національний комітет у Києві та Одесі [26, с. 117-118].

Вагомим центром румунського національного життя був Київ. Саме тут був осередок формування румунських добровольчих частин у складі російської армії з числа військовополонених-румун. У Дарницькому таборі 13 квітня відбулося зібрання румунів, на якому було ухвалено документ під назвою «Дарницька декларація». Вона поєднувала в собі як національні прагнення румун жити у власній державі, так і соціальний радикалізм [12, с. 71-78].

Культурно-освітній розвиток національних меншин Правобережної України напередодні Української революції ускладнювався жорсткою цензурою російського самодержавства та Першою світовою війною, фронт, якої пролягав безпосередньо близько з Волинською, Подільською та Київською губерніями. Відчутного впливу на духовне становище нацменшин справило поширення ідей свободи та демократії західного зразка, а також утопічного марксизму. Саме тому уряд Російської імперії, щоб протистояти зростанню республіканським, демократичним та комуністичним громадським рухам, надавав активну підтримку культурно-освітньому розвитку росіян, які проживали поза межами своїх етнічних земель.

На відміну від українських, польських та інших національних культурних об'єднань, російські шовіністичні та монархічні організації такі як «Союз возрождения России», «Национальный центр», «Монархический блок», «Русь», «Русский союз» діяли цілком легально та відстоювали ідеї єдиної і культурно неділимої Росії. На пропаганду проросійських культурних напрямів, була задіяна преса. Так, у Києві активно діяла «Киевская мысль» – друкований орган впливового Протофісу. Виходили також «Новости дня», «Русский голос», «Наша Родина».

Великої підтримки росіянам Правобережжя надавала Російська Православна Церква. Зокрема, на Волині було створено ряд братств, чия діяльність була спрямована на зміцнення православ'я та на протидію поширенню католиків і протестантів. На поч. ХХ ст. на Волині діяло 29 братств, 1447 церковних шкіл.

Із початком Першої світової війни діяльність єврейських навчальних закладів, що були розташовані на території Правобережної України, розвивалась у складних умовах. До 1917 року мовою освіти й міжнаціонального спілкування в Російській імперії була російська, тому єврейське населення Правобережжя часто вживало її в повсякденному житті. Типовими зразками носіїв знань були хедери⁵, талмуд-тори⁶ (безкоштовні школи) і нечисленні ієшиви⁷ (вищі школи). Сутність хедерної науки становив талмуд і хедер, що став школою схоластичної словесності [27, с. 22-23].

У Волинській губернії на поч. 1917 р. існували такі єврейські навчальні заклади: однокласні – 6 (693 учня); двокласні – 1 (214 уч.); приватні чоловічі – 13 (507 уч.), приватні жіночі – 11 (659 уч.); талмуд-тори – 12 (1283 уч.), хедерів – 615 (11562 уч.). Всього – 658 єврейських училищ [9].

⁵ Хедер – єврейський релігійний початковий навчальний заклад для хлопчиків із заможних сімей.

⁶ Талмуд-тора – єврейський релігійний початковий навчальний заклад для хлопчиків з малозабезпечених сімей, що виник у Європі у добу Середньовіччя. Учні вивчали іврит, Тору і Талмуд, іноді вводилися інші предмети: арифметика, письмо на їдиші та інші.

⁷ Ієшива – єврейський релігійний вищий навчальний заклад, який у ХІХ-ХХ ст. здійснював підготовку рабинів.

Напередодні Української революції на Правобережжі існували як чоловічі так і жіночі єврейські школи. Наприклад, у Житомирі в чотирикласному приватному жіночому училищі навчалося 119 дівчат, які вивчали російську, французьку, німецьку мови, арифметику, історію, географію, рукоділля [5, с. 124].

Початок ХХ ст. також відзначився поширенням на Правобережжі сучасної літератури на їдиші. «Їдишизм» був одним із положень автономізму. Бунд стояв на позиціях «їдишизму», хоча не відкидав і російської мови. Його органами були газети, що виходили як їдишем, так і російською мовою: «Arbeiterstimme» («Робітничий голос»), «Die Zeit» («Час») і «Lezte Naves» («Останні новини»).

Загалом єврейській пресі та театру було непросто. 25 жовтня 1906 р. було закрито газету «Набат», а редактора Михайла Вікторовича Дандевіля ув'язнено на один рік [3, арк. 61]. Із початком зимового театрального сезону 1908 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю заборонив єврейським трупам ставити спектаклі на єврейських «жаргонах» [3, арк. 304].

Польська національна освіта вклала вагомий внесок у технічний прогрес та розвиток науки. 87 представників польської інженерної думки Правобережної України були об'єднані в Товариство польських техніків. Польський конструктор А. Зборовський проектував Кам'янський металургійний завод, а в Київському університеті працював один із основоположників фізичної хімії Б. Шишковський.

Напередодні Лютневої революції польську освітню діяльність на Правобережній Україні координувала утворена під кінець 1915 р. Секція Культурної Допомоги (далі СКД) Товариств Допомоги Жертвам Війни. Її головною метою було сприяння поширенню мережі польських шкіл для біженців і місцевого населення. Протягом 1916-1917 рр. до СКД надійшло кільканадцять заяв із різних місцевостей Подільської губернії з проханням дозволити відкрити власну школу (Брацлав, Немирів, Печара, Шаргород, Пиків, Стара Синява, Лука Барська та інші).

Революційні події 1905–1907 рр. змусили російський царизм піти на певні політичні, економічні, соціальні та національні поступки. Наприклад, 30 липня 1908 р. дворянину Левандовському з Луцька в межах Волинської губернії було дозволено влаштовувати будь-які спектаклі польською мовою [3, арк. 303].

Лише 10% польського населення на Правобережжі були неписьменні, коли серед українців цей показник становив аж 89%. Варто зауважити, що на зламі 1917-1918 рр. на території Подільської губернії перебувало додатково 6157 поляків-біженців із Царства Польського [6, арк. 2]. Ця значна група населення тривалий час була позбавлена можливості навчатися рідною мовою.

Із 1915 р. католицькі парафії почали активно засновувати при костьолах парафіяльні школи з польською мовою навчання. Парафія стала власне тією громадською організацією, якій російський уряд дозволив створювати польські освітні заклади. На Поділлі першу парафіяльну школу заснували у Проскуріві (з 1954 р. м. Хмельницький), найбільшій на той час католицькій громаді у губернії (під кінець 1916 р. парафія нараховувала 12538 католиків).

Під час революційних подій у Києві вже видавалося 12 польських газет, 14 тижневиків і 8 журналів. За своєю спрямованістю польська преса була різних напрямів: соціалістичного («Robotnik», «Hasla»), суспільно-політичного («Dziennik Kijowski», «Glos Kijowski», «Kurier Kijowski»), економічного, літературного («Bialy Paw», «Roznymi szlaki»), мистецького та католицького («Lud Bozy», «Slowo Boze» та інші). Найдовше функціонували такі особливо впливові часописи, як «Dzennik Kijowski» (1905-1916), «Kresy» (1907-1918), «Nasz swiat» (1909-1914) тощо [11, с. 112].

Культурно-освітнє життя німецької меншини на відміну від єврейської та польської не відрізнялося суттєвими національними особливостями напередодні Української революції. Виховання і навчання молодого покоління в німецьких поселеннях на Правобережжі було системним і поетапним. Передусім у кожній колонії існували початкові (церковно-приходські) школи. Усі вони існували виключно за власні кошти. Наступною сходинкою в системі навчання колоністів були центральні училища, запрограмовані на підготовку вчителів для початкових шкіл, волосних писарів для колоній. Такі училища склалися з 4-х класів, у яких навчалося від 70 до 250 учнів, і мали від чотирьох до семи вчителів [28, с. 18-19].

Напередодні революції у правобережних губерніях існувало 21 централізоване училище для чоловіків та 15 для дівчат. Чотирикласне чоловіче реальне училище діяло в колонії Нейфрейденталь, класична чоловіча гімназія – у Тарутіно, приватна гімназія в Карлсруе. Спеціальні комерційні училища були в колоніях Гальбштадт і Гнаденфельд. У цілому в 1914 р. у центральних

училищах навчалось більше двох тисяч осіб. Рівень писемності російською мовою німецької спільноти був порівняно високим, але нижчим ніж у поляків та в євреїв, і складав 37,4%.

Напередодні Української революції релігійне життя й культурно-освітній розвиток чехів Правобережної України був визначальним чинником збереження їхньої національної ідентичності. Процес релігійного самовизначення чеських колоністів був складним і неоднозначним. Це пояснювалось сподіваннями чехів отримати в Росії свободу віросповідання та прагненням тогочасного уряду використати чеську еміграцію для боротьби з католицизмом на Правобережжі, створивши окрему гуситську церкву. Вони сформували Дубенську, Глинську й Острозьку чесько-гуситські парафії.

Напередодні кризи російського самодержавства на Правобережжі активізувалося чеське видавництво. У Києві виходили газети «Ruský Čech» (1906-1908, редактор В. Вондрак), а згодом «Čechoslovan» (1911-1914, 1916-1918, редактори Б. Швігорський і В. Хорват), які в роки війни пропагували програму визволення Чехії і Словаччини з-під Австро-Угорщини. Короткочасно у Києві виходили «Československý Denník» та «Československý Voják». У редакціях цих видань активно працювали волинські та київські чехи, метою яких було об'єднання чеських краян [14, с. 35-37].

Російський уряд поступово заміняв вивчення чеської мови російською, аж до Лютневої революції 1917 р. Вчителями призначалися лише особи православного віросповідання російського походження. Проте це не завадило чехам мати найвищий рівень грамотності серед усіх етносів Волині – 59%, у той час як загальний середній рівень грамотності в регіоні складав 17,2 %.

Напередодні Української революції не залишалися осторонь видавничої діяльності та освітнього розвитку молдовська та ромська (циганська) національні меншини. Зокрема, у 1916-1917 рр. на Правобережжі було організовано 3 циганські та 6 молдовських шкіл (із загальною кількістю учнів 85 чоловік), відкрито два червоних куточки при робітничих клубах, один гурток із ліквідації неписьменності. Почали видавати ромські та молдовські журнали «Романи зоря» та «Небо дром» аж до 1930-х років. Редактором журналів був уродженець м. Золотоноша Черкаської області Олександр Герман, цигансько-молдовський поет і журналіст [22, с. 144].

Отже, напередодні Української революції національна політика самодержавства щодо неросійських народів, які проживали на теренах Правобережної України, ґрунтувалася на концепції обмежувального законодавства, часто супроводжувалася реакцією і насиллям. Соціальні утиски та репресії посприяли формуванню усвідомлення національними меншинами необхідності демократичних перетворень та економічних реформ, зокрема на Правобережжі, яке напередодні Лютневої революції було виснажене Першою світовою війною через територіальну близькість з фронтом бойових дій.

Діяльність напередодні Української революції численних національних часописів свідчила про відродження національних меншин на Правобережжі, незважаючи на протидію самодержавної політики російського уряду. Вони були фактором активізації їх суспільно-політичної і культурної діяльності в умовах наростання загальної кризи в Російській імперії.

Список використаних джерел та літератури:

1. Всеобщая перепись населения Российской империи 1917 г. – СПб. 1904-1905. – Т.VIII – Волынская губерния. – С. 2-3, 86-87; Т.XVI – Киевская губерния. С. 2-3, 88-89; Т. XXXII. – Подольская губерния. – С. 2-3, 98-99.
2. Державний архів Вінницької області, ф. Р-3110, оп.1, спр. 147, арк. 94.
3. Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф. 70, оп. 2, спр. 24, арк. 61, 303-304.
4. Держархів Житомирської обл., ф. Р-405, оп. 1, спр. 2, арк. 130.
5. Памятная книжка Дирекции народных училищ Волынской губернии на 1914 год. – Житомир, 1914. – С. 124.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 295, оп. 1, спр. 19, арк. 2.
7. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 618, спр. 26, арк. 249–250.
8. ЦДІАК України, ф. 2774, оп. 1, спр. 3260, арк. 91.
9. Волынские губернские ведомости 1916. – № 44.
10. Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917-1918 / H. Jabłoński // Pisma wybrane. Z rozważań o II Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1987. – S. 255-256.
11. Баженов Л. В. Польська преса в Україні між 1905-1917 роками / Л. В. Баженов // Національні меншини Правобережної України : історія і сучасність : Наук. зб. – Житомир, 1998. – С. 112.

12. Беліков О. В. Вивчення циган України у дореволюційній та радянській вітчизняній історіографії / О. В. Беліков // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – №3. – С. 71–78.
13. Буравський О. А. Поляки Волині у др. пол. XIX – на поч. XX ст. / О. А. Буравський. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. – 217 с.
14. Воловик О. В. Чехи на Вінниччині / О. В. Воловик, Н. А. Рішан // Національні меншини. Правобережної України : історія і сучасність. – Житомир, 1998. – С. 35-37.
15. Гофман І. Чехи на Волині. Основні відомості / І. Гофман. – Прага, 1998. – 80 с.
16. Греки в Україні : історія та сучасність: навч. посіб. Ч. 1 / Н. О. Терентьєва, К. В. Балабанов ; Маріуп. держ. гуманіт. ун-т. – К. : Аквілон-Плюс, 2008. – 340 с.
17. Гунчак Т. Українська Народна Республіка і національні меншості / Т. Гунчак // Україна в сучасному світі. Матеріали наукової конференції Республіканської асоціації українознавців. Київ, 15-16 червня 1990 р. – К., 1990. – С. 23-26.
18. Гольдман С. І. Жидівська національна автономія в Україні 1917-1920 / С. І. Гольдман. – Мюнхен ; Париж ; Єрусалим, 1967. – 240 с.
19. Калакура О. Польська етнічна група в процесі становлення громадянського суспільства в Україні / О. Калакура // Наукові записки. – К. : ІПіЕНД, 2000. – Вип. 14. – С. 175–185.
20. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 520 с.
21. Козерод О. В. Переломные годы. Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие : 1919–1929 гг. / О. В. Козерод. – Х. : Еврейский мир, 1998. – 280 с.
22. Комарницький О. Б. Просвітницько-освітній рух у містечках Подільської губернії в 1917-1918 рр. / О. Б. Комарницький // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : 2004, Т.4. – С. 143-145.
23. Луцький Ю. Вплив на структуру та інтереси чеського етносу в Україні революційно-воєнних подій 1917–1918 рр. / Ю. Луцький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т. 3 (5). – С. 275.
24. Найман О. Я. Єврейські організації України напередодні революції 1917 року / О. Я. Найман // Єврейська історія і культура в Україні. Матеріали конференції. Київ 21-22 серпня 1995. – К., 1996. – С. 44-45.
25. Найман О. Я. Історія євреїв України / О. Я. Найман. – К. : Ін Юре, 2003. – 140 с.
26. Орлик В. М. Молдавська національна меншина в Україні (1919-1923 рр.) / В. М. Орлик. – Кіровоград, 1998. – 184 с.
27. Самарцев І. Г. Євреї в Україні на початок XX ст. / І. Г. Самарцев // Укр. іст. журн. – 1994. – № 4. – С. 27.
28. Суліменко О. Г. Німці Волині (кін. XVIII – поч. XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Г. Суліменко. – К., 2002. – 25 с.

Стаття надійшла до редколегії 14.01.2016.

Александр Погуляев
НАЦИОНАЛЬНЫЕ МЕНШИНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ НАКАНУНЕ
УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

В статье исследуются национальные меньшинства Правобережной Украины накануне Украинской революции, в частности их социально-экономическое положение, общественно-политическое движение и культурно-образовательное развитие.

Ключевые слова: национальные меньшинства, Правобережная Украина, гражданская война, Первая мировая война.

Alexandr Pogulyayev
NATIONAL MINORITIES RIGHT-BANK UKRAINE BEFORE THE UKRAINIAN WAR
OF INDEPENDENCE

The article deals with the social and economic life of the minority Right-Bank Ukraine before the Ukrainian War of Independence. In particular, highlighted the issue of their territorial identity and quantity in some regions of Volyn, Kyiv and Podolsk provinces. Analyzes the economic activities of ethnic minorities, determined their level of social activism and cultural development. The author demonstrates significant influence of the government of the Russian Empire in the political life of parties and public organizations of national minorities. It is interesting that the political program of national parties were often at opposite positions. Features of ethnic cultural development of Right-Bank Ukraine are in close contact with the religious life of national communities. Special attention is devoted to the activities of political activists and educational organizations.

Key words: national minorities, national newspapers, Right Bank Ukraine, Ukrainian War of Independence, World War I.